

A photograph of water cascading over a concrete dam or spillway. The water is captured in motion, creating a series of white, frothy streams that fall into a pool below. The concrete structure is weathered and grey. The overall scene is dynamic and natural.

Concili Vaticà II, una crida de futur

EMAUS 103

D. Aleixandre
X. Basurko
F. Clua
J. M. Domingo
J. Gomis
A. Iniesta
J. Lligadas
P. Malla
J. Martín Velasco

CPL
editorial

**D. Aleixandre, X. Basurko, F. Clua, J.M. Domingo,
J. Gomis, A. Iniesta, J Lligadas, P. Malla,
J. Martín Velasco**

Concili Vaticà II, una crida de futur

Col·lecció Emaús 103
Centre de Pastoral Litúrgica

Sumari

Una crida de futur	7
Petita història d'un Concili inesperat (<i>Joaquim Gomis</i>)	9
Les set principals adquisicions del Concili (<i>Josep Lligadas</i>)	31
Sis testimonis	51
“El Concili vist per una juniora i el seu entorn” (<i>Dolores Aleixandre</i>)	51
La meva vivència del Vaticà II (<i>Xabier Basurko</i>)	57
El Concili, com el vaig viure (<i>Francisco Chua</i>)	63
El foc i el caliu del Concili (<i>Alberto Iniesta</i>) ...	66
Des de París (<i>Pilar Malla</i>)	69
El meu Concili (<i>Juan Martín Velasco</i>)	73
10 textos antològics del Concili Vaticà II (<i>Josep M. Domingo</i>)	81
Els documents del Concili Vaticà II	109
Cronologia bàsica del Concili	111

Sis testimonis

“El Concili vist per una juniora i el seu entorn”*

El període de “recepció conciliar” al qual em referiré abasta aproximadament des de 1962 fins a 1970 i el meu intent és permetre que aflorin a la meva memòria records sobre els primers canvis que va portar a la meva vida de jove religiosa (d’aquí això de “juniora”) del Sagrat Cor.

Pocs mesos després de la meva entrada al noviciat el 1958, ens van convocar a tota la casa (una comunitat de 50 professes, 40 juniores, 60 novícies i 25 postulants) a una reunió solemne en la qual la superiora provincial (aleshores se li deia vicària) anunciava que el papa Joan XXIII havia convocat un Concili ecumènic. No recordo cap especial commoció davant la notícia, totalment aliena com estava en aquell moment a la transcendència de la convocatòria. Els únics Concilis de què havia sentit parlar eren els de Trento i el Vaticà I i desconeixia les conseqüències que podia tenir la convocatòria d’un altre.

* Aquest títol està “semi-clonat” del llibre de Pilar GARRIDO: *La posguerra vista por una particular y su marido* (Forges). M’ha semblat que el recorregut que faig en aquestes ratlles recordant la repercussió del Concili a la meva vida, s’assembla al que ella fa per la postguerra.

En el meu entorn conventual tot estava disciplinadament ordenat i regit per costums inqüestionables que aviat van passar a ser qüestionades. En entrar al noviciat jo m'havia fet a la idea que “un convent és així” i, com que em sentia cridada a aquest gènere de vida, no se m'acudia discutir.

Pregar en veu alta pel Concili que s'apropava es va convertir en un costum i com que no teníem tele ni ràdio, les notícies de l'obertura i, de les primeres sessions ens les comunicava la mestra de novícies en els moments de recreació. Ens va alegrar molt saber que la nostra Superiora general d'aleshores, la francesa Sabine de Valon, presidenta de la Unió de Superiores Majors, havia estat elegida com a auditora i assistia a les reunions conciliars.

Van començar els canvis. A la forma de fer-los se li podria aplicar una sentència inspirada en la de Jesús a Pere: “Aquests canvis ara no els podeu entendre, els entendreu després”. I és que gairebé mai no ens n'explicaven el perquè, però com que en el meu entorn érem joves i allò que canviava anava en una direcció que ens agradava, tampoc no en preguntàvem el motiu. Afortunadament, perquè no crec que qui ens els anava establint tingués capacitat en aquell moment de contestar a les nostres preguntes: les primeres perplexes eren elles i aquells canvis estaven afectant dimensions de la vida religiosa que fins a aquell moment es consideraven immutables.

Per posar un exemple: quan una novícia “díscola” va qüestionar en veu alta algun dels costums que li semblaven desfasats, la resposta de la mestra de novícies va ser: “Germana, aquí no ens fan falta reformes. Si en vol, surti i fundi una altra Congregació”. Va sortir poc després, és clar, però no per fundar res. I és que aquell

grup de 60 dones entre 18 i 25 anys començàvem a ser un focus d'agitació i desitjos de canvi. Només més tard vam saber que la *Gaudium et Spes* “ens donava la raó” quan reconeixia: “El canvi de mentalitat i d'estructures sovint posa en qüestió els valors transmesos, sobretot entre els joves, que més d'una vegada es tornen impacients i àdhuc angoixosament rebels” (GS 7). I que “les institucions, les lleis i les maneres de pensar i de sentir transmeses pels avantpassats no sempre semblen ben adaptades a la situació actual; d'aquí la greu pertorbació en el comportament i en les mateixes normes de conducta” (GS 7). I aquesta “pertorbació” ja batejava en el nostre interior i començava a treure el cap.

El primer “respir” per als desitjos de canvi va arribar amb la litúrgia: el castellà substituïa el llatí i el capellà ja no celebrava d'esquena sinó de cara a l'assemblea. Els diumenges ja no resàvem el rosari ni llegíem durant la segona missa a la qual anàvem, sinó que calia estar atentes, seguir els moviments d'aixecar-se i de seure i escoltar l'homilia. No ens van dir que es devia al fet que la *Sacrosanctum Concilium* permetia “la traducció del text llatí a la llengua vernacle” (SC 36) i que deia que “cal que, tenint en compte els temps litúrgics, els exercicis piadosos es disposin de manera que s'harmonitzin amb la sagrada litúrgia” (SC 13).

Ens van donar la Bíblia! Abans només teníem *Els tres llibres del cristià*, enquadernats en un sol volum: el Nou Testament, els Salms i el Kempis. Poder llegir per primer cop l'Antic Testament va ser per a mi un banquet. I tot gràcies al fet que la *Perfectae Charitatis* recomanava: “I primer de tot, que tinguin cada dia a les mans la Sagrada Escripura” (PC6). Una anècdota divertida: una germana la va demanar en francès perquè “aquestes coses tan poc

edificants de l'Antic Testament, sembla que en francès sonen d'una altra manera...”.

Va arribar un canvi determinant: desapareixia la divisió entre religioses de cor i germanes coadjutores (fins i tot l'hàbit, el teníem diferent) i ens convertíem en una única “categoria” gràcies al “s’ha de mirar que en els instituts femenins s’arribi a una sola categoria de germanes” (PC 15).

De cop i volta, un permís que va ser celebradíssim: els diumenges podíem sortir al jardí a passejar, jugar a bàsquet o a algun joc de taula i a l'estiu, passar quinze dies en una casa al camp. No sabíem que aquell corrent d'amplitud naixia d'aquest principi: “Que la manera de viure, de pregar i de treballar s’adapti convenientment a les actuals condicions físiques i psíquiques dels religiosos” (PC 3).

Moltes normes minúscules van començar a enfonsar-se com si es fonguessin amb una onada càlida, però allò que per a algunes esdevenia un veritable alliberament, per a d'altres suposava un escàndol i un trauma: el PC exhortava a conservar les “sanes tradicions” però també a “no multiplicar lleis i a suprimir les ordenacions que resultessin inadequades”. Beneïda supressió de tantes “multiplicacions” acumulades amb el pas del temps, encara que això suposés un daltabaix per a algunes mentalitats.

Van arribar els diaris, gràcies al consell de promoure un “coneixement adequat de les condicions dels homes i dels temps” (PC 2). També l'ampliació de lectures més enllà de les “clàssiques” com *Jesucrist, ideal del monjo* de Dom Columba Marmion o la *Teologia de la Caritat* del

P. Royo Marín. Per sort Santa Teresa i Sant Joan de la Creu també eren entre les lectures recomanades. Però el Concili havia parlat de “formació religiosa i apostòlica, doctrinal i tècnica” (PC 18) i de la conveniència d’estar convenientment instruïdes “sobre els costums de la vida social d’avui dia i les maneres de pensar i de sentir” (PC 18).

Una altra sorpresa: manteníem la clausura d’una forma tan estricta que no sortíem ni al dentista, sinó que en venia un amb un torn que funcionava amb un pedal (ens aterria que se’ns corqués un queixal...). I encara em va tocar viure una cosa més greu: mentre era novícia va morir el meu pare i no vaig poder sortir per a l’enterrament. Però de forma brusca, aquesta forma de clausura deixava d’existir perquè “les monges pertanyents a un institut que es dedica a les obres externes d’apostolat han de ser eximides de la clausura papal” (PC 16) i les congregacions de vida apostòlica havien d’“harmonitzar convenientment les observances i els usos amb les exigències de l’apostolat al qual es dediquen” (PC 8). Així que vam començar a visitar les nostres famílies, amb gran alegria d’aquestes, tot i que, al començament, només “en circumstàncies greus”.

Sortíem també a conferències i vam començar a entrar en contacte amb altres propostes, idees i postures que ens feien conscients de l’envergadura de la transformació conciliar. Sentíem parlar de teòlegs que ens eren absolutament desconeguts: en una conferència d’Alfonso Álvarez Bolado SJ sobre el llibre *Sincer envers Déu* de J.A.T. Robinson que havia causat tant d’enrenou, jo vaig escriure als apunts, al costat del seu nom: “no Crusoe”. Ens parlaven, ja de tornada, dels “teòlegs de la mort de Déu”, quan ni tan sols hi havíem “anat” ni teníem la més mínima idea dels corrents teològics que s’estaven movent.

Calia “sotmetre a examen el mode de governar dels instituts” (PC 3); els superiors havien de “consultar i escoltar els seus com convé en aquelles coses que afecten tot l’institut” (PC 4). L’autoritat canviava de rol, se suprimien les tarimes on seien les superiores i assajàvem noves formes de circularitat, tot plegat enmig de turbulències, assajos, fracassos i encerts. Per primera vegada es va convocar un Capítol general al qual assistien membres elegits, i s’oferia a cada persona de la Congregació la possibilitat d’enviar per escrit abans del Capítol els seus desitjos i suggeriments, tasca que vam encetar amb entusiasme: van ser tan nombroses i pluriformes que la comissió de preparació va haver d’exercir molta creativitat i enginy per donar-los forma amb coherència.

En nosaltres creixia la inquietud social, es va eixamplar el concepte del que era “educació”, van començar les fundacions en barris i pobles. Formàvem petites comunitats molt inserides a l’entorn i van ser uns anys preciosos d’aprendre altres maneres d’estar entre la gent.

Un any, en arribar el mes de juliol, “vaig informar” la superiora de la meva comunitat que volia passar “un estiu social”: un camp de treball amb universitaris o ajudar en algun poble... Em va dir que hi pensaria: l’endemà em va comunicar que el meu “estiu social” consistiria a treballar els matins a la cuina i les tardes a la bugaderia. I tot i que de moment em vaig enfadar molt, al setembre vaig reconèixer que havia après sobre el “tema social” més que a qualsevol altra escola. I és que, entre les superiores que ens governaven, hi havia dones extraordinàries amb molta obertura i gran sentit comú.

El 1970, un Capítol general va refermar la Congregació

en la línia conciliar i vam escriure: “O vivim la fraternitat segons l’esperit de les Benaurances, o perdem la nostra raó de ser”. En aquest desafiament continuem. Però aquesta és ja una altra història.

Dolores Aleixandre

*Religiosa del Sagrat Cor de Jesús
Professora emèrita de Sagrada Escripura de la Univer-
sitat Pontifícia de Comillas a Madrid*

La meva vivència del Vaticà II

1. Em considero, certament, un fill agraciat i agraït del Concili Vaticà II. Tot just ordenat com a prevere a Sant Sebastià, els meus quatre anys d’estudis superiors a Roma van coincidir pràcticament amb el desenvolupament del Concili. Quan recordo aquest període, em vénen a la memòria sobtadament tres dates claus: la primera, el 13 d’octubre de 1972. Amb gran emoció, aquest dia començaven els treballs conciliars, i jo era a la Plaça de Sant Pere, amb altres dos companys. Inesperadament, la sessió s’acaba en vint minuts. Hi havia intervingut el cardenal Liénart, després Frings: havien demanat temps perquè els pares conciliars es poguessin conèixer i elaborar les seves pròpies llistes per a les comissions conciliars. Gran aplaudiment de l’episcopat mundial. El Concili, feliçment, havia començat a funcionar.

La segona data, el 3 de juny de 1963: mort de Joan XXIII, amb la consegüent commoció mundial, no només eclesial. “Per una vegada que teníem una persona bona”, va dir un obrer. “En cap dels segles anteriors, la credibilitat de l'Església i del papat va ser tan gran com en aquests anys de Joan XXIII i de la primera sessió del Concili” va escriure Congar. Per part meva recordo, com a detall anecdòtic, el canvi de data d'un examen per poder assistir junts al funeral del papa.

Per fi, tercera data clau, el 4 de desembre de 1963: aquell dimecres al matí, vaig tenir el goig d'assistir a l'aula conciliar a un esdeveniment històric: la solemne promulgació de la Constitució sobre la Litúrgia. No era gaire conscient, en aquell moment, de fins a quin punt les decisions d'aquell document haurien de marcar a foc la meva activitat futura.

2. Els meus estudis, primer a la Universitat Gregoriana, després i sobretot al Pontifici Institut Litúrgic de Sant Anselm, van estar impregnats totalment de l'esdeveniment conciliar. Els meus professors hi van col·laborar de forma molt activa, tant en l'elaboració de la *Sacrosanctum Concilium* (notori el cas del pare Vagaggini!) com després en la tasca de la seva aplicació postconciliar. Cadascun en l'àrea de la seva especialització, B. Neunheuser, E. Lanne, H. Marot, J. Mateos, A. Nocent, J. Pinell, O. Rousseau i H. Schmidt, van ser consultors oficials del *Consilium*, el Consell per a la posta en pràctica de la Constitució sobre la Litúrgia. De l'esmentat pare Vagaggini, en conservo un record particular, afectuós i agraït a la vegada; efectivament, va ser ell qui em va oferir i després em va dirigir amb gran interès i generositat (enmig de les seves fatigues conciliars) la tesi doctoral sobre el *Cant cristià en la tradició primitiva*. De Burkhard Neunheuser, monjo de Maria

Laach i deixeble d'Odo Casel, recordo els seus dos cursos sobre *La litúrgia per èpoques culturals*, que em van obrir els ulls, per primera vegada, a les relacions dinàmiques entre el culte i la cultura; un tema tan en consonància amb les propostes de la *Sacrosanctum Concilium* 37-40, i que es convertiria en un *leit motiv* dels meus estudis futurs; per això, el 2010, quan l'editorial Idatz va publicar una selecció dels meus treballs, vaig voler titular-lo: *Veinte estudios sobre el culto y la cultura*. D'Adrien Nocent recordo l'examen final sobre la Iniciació Cristiana; el professor, buscant sens dubte llum i complicitat en els seus alumnes, ens va plantejar aquesta qüestió: Si un pare conciliar et consulta com es pot revisar l'actual ritu de la Iniciació Cristiana, ¿quines propostes li faries, i en quins arguments històrics, teològics, pastorals i ecumènics les podries fonamentar?

3. Tot el que la renovació litúrgica del Vaticà II ha suposat per a la vida cristiana, solament es pot valorar, en la seva justa mesura, per aquells que, com jo, van conèixer i van patir l'època preconiliar, els darrers anys del període posttridentí. Per a nosaltres, l'esdeveniment conciliar va ser, sobretot, un esdeveniment joiós i una experiència d'alliberament. Aviat seria considerat, també per altres, com un símbol de renovació, d'obertura i de diàleg amb la modernitat; com escriuria més endavant Mohamed Talbi: "L'Islam voldria per a ell un Vaticà II".

Com és sabut, són tres els eixos que vertebran la Constitució Litúrgica. En primer lloc, el desig d'una participació plena, conscient i activa del poble (SC 14): és l'autèntic motiu conductor del document, perfectament explicable després de segles de ritualisme clerical i passivitat del poble. I per assolir aquest objectiu es proposen dues vies fonamentals: l'adequada formació litúrgica

de professors, clergat i poble fidel (SC 15-19); i després una reforma general dels ritus (SC 21). La desaparició d'aquell “mur de boira” (J.A. Jungmann) entre l'altar i el poble que era la llengua llatina, mantinguda durant segles amb justificacions increïbles, seria el primer obstacle a salvar. Per això, l'acceptació de la llengua vernacle va ser la base fonamental de tota la reforma. En resum, el Vaticà II tractava d'apropar el poble a la litúrgia i la litúrgia al poble.

4. En el sentit d'*apropar la litúrgia al poble*, vaig tenir la sort de col·laborar, des del primer moment, en la tasca de traduir els textos litúrgics del llatí a l'euskera. En aquesta qüestió, el bisbe de Sant Sebastià no va tenir cap dubte i, immediatament, ens va fer posar fil a l'agulla. Ben aviat aquesta comissió de traductors estaria formada per capellans i religiosos dels bisbats de Baiona, Bilbao, Pamplona i Sant Sebastià. Va ser una autèntica feinada, molt complexa: apassionant, històrica, però carregada de dificultats, que provenien de totes dues ribes. D'una banda, la pròpia situació de la llengua basca, en ple procés de normalització en aquells moments. I de l'altra, la dificultat de definir amb claredat allò que l'original llatí volia dir. En aquest sentit, la traducció del cànon romà va resultar turmentada i paradigmàtica. Però, per damunt de totes les dificultats, dins nostre creixia el goig immens de poder compartir aquella experiència tants segles esperada, tan justa i raonable.

5. D'altra banda, *apropar el poble a la litúrgia*. El tema conciliar de l'educació del clergat i del poble va ser l'objectiu general de la meua vida de professor de litúrgia a Deusto, Pamplona, Vitòria i, sobretot, al meu bisbat de Sant Sebastià. Classes de litúrgia a les facultats i als

seminaris i, als vespres, xerrades de vulgarització al poble, menys il·lustrat però famolenc. Parlava no només de la Constitució Litúrgica, sinó també d'altres documents conciliaris com la *Lumen Gentium* i, sobretot, de la *Gaudium et Spes*. En aquelles dècades dels anys setanta i vuitanta, un grup de professors del seminari de Sant Sebastià, vam animar una bona colla d'“Escoles de Teologia” a través de la diòcesi. Va ser una gran sembra conciliar, realitzada en els mitjans parroquials més dinàmics que, per diverses raons, no va tenir l'adequada dosi de maduració i perseverança en els anys posteriors.

6. En aquesta mateixa línia d'apropar la litúrgia al clergat i al poble estan les meves publicacions, al voltant de temes nuclears en l'àmbit litúrgic, com el diumenge, l'Eucaristia, la iniciació cristiana, la primera comunió, a més del cant cristià, i la meva constant col·laboració des de fa gairebé una vintena d'anys en la “Última pàgina” de *Missa Dominical*. A finals dels anys 90, el meu amic José Aldazábal, en nom del Centre de Pastoral Litúrgica, em va demanar amb insistència la publicació d'una història de la litúrgia. Tasca difícil per a mi, aleshores, pel gran nombre de classes que tenia. Després les circumstàncies van canviar una mica i, coincidint amb l'inici de la guerra de l'Iraq, vaig començar la redacció final del text, pensat i reflexionat durant molts anys. La meua *Història de la Litúrgia*¹ va sortir finalment el 2006. Gairebé un terç d'aquesta obra (planes 447-663) està destinat a estudiar la Constitució Litúrgica i la seva aplicació postconciliar.

7. Un cop enllestit aquest llibre, i amb el concurs de diverses circumstàncies, vaig iniciar la tasca de publicar

1 X. BASURKO, *Història de la Litúrgia* (Biblioteca Litúrgica 28), CPL: Barcelona 2006.

(junt amb J.M. Zunzunegui) el *Diario del Concilio* de Mons. Jacinto Argaya, aleshores bisbe de Mondoñedo i després de Sant Sebastià. Respectant el text de l'autor i la seva visió una mica ingènua del Concili, enriquim i completem l'obra, amb notes a peu de pàgina, que aportaven comentaris i reflexions d'altres autors com G. Alberigo, Hans Küng, A.M. Chenu, i sobretot d'Y. Congar, que van viure aquest mateix esdeveniment, però des d'una altra òptica, més crítica. Jo pensava que, per a aquesta majoria de lectors que no van poder conèixer ni viure el Concili, aquest *Diario Conciliar* (Idatz 2008) podia ser una bona oportunitat, en aquests moments, per apropar-se a aquell magne esdeveniment que va marcar la història del segle XX. Efectivament, ara que el curs de recepció del Concili es desvia cap a temes perifèrics, i que certes instàncies eclesials enyoren els temps preconciliars, serà bo rellegir els textos i recrear els contextos d'aquell Concili en el qual l'Església es va reconèixer necessitada d'un nou impuls evangèlic; apropar-se a aquella Església desitjosa de ser "bona", tractant d'assimilar i encarnar els valors nuclears de l'Evangelí, reformant així les seves estructures, renunciant al poder per convertir-se en autèntica servidora dels éssers humans, sobretot dels més pobres i necessitats. És una bona oportunitat per apropar-se a una Església que creia necessari clausurar de forma definitiva una època ja caduca de la seva història: l'era posttridentina o, millor dit, l'era constantiniana.

Xabier Basurko

Professor de Teologia sacramental i Litúrgia.

Sant Sebastià

El Concili, com el vaig viure

El Concili Vaticà II el vaig viure com un moment d'una gran esperança, sobretot entre els joves i els no tan joves (jo tenia 28 anys). A Terrassa vam publicar un butlletí informatiu, ciclostil·lat, del qual vam arribar a tenir més de 100 subscriptors informant-los puntualment de les novetats que el Concili anava aportant. I no només això, sinó que els diversos moviments juvenils vam establir una germanor que es va manifestar en una ruta a peu a Montserrat per pregar pel Concili o trobar-nos, setmanalment, a la missa matinal de les monges que aleshores en dèiem “de clausura”, una espècie de refugi espiritual, entre altres iniciatives. Era un temps que, almenys a Terrassa, estàvem units els escoltes, els de la JOC, de la JIC, etc., en una plataforma que en dèiem Joventut Catòlica de Terrassa.

No era estrany que en l'autobús, on ens trobàvem tres companys cada migdia per anar a dinar, les converses giressin sobre temes com ara “saps què ha dit el cardenal Bea” o bé “saps que avui el Concili ha aprovat un text sobre el paper dels laics”, etc. I això a peu dret i atapeïts com sardines.

El lideratge de Joan XXIII primer i de Pau VI després, amb la tasca difícil de fer aterrar a la realitat tantes esperances, ens il·lusionaven i ens animaven a tirar endavant com a laics compromesos.

A la que es va aprovar la reforma litúrgica, les misses, ja en català, es feien de cara al poble, amb una nova estructura que no s'assemblava en res en aquelles misses diàries de la parròquia en què la comunió es rebia a part de la missa

pròpiament dita, entre molts altres canvis. Podríem dir que hi havia fam de canvis, ens semblava que tot era nou, que tot era possible. Esperàvem, sobretot, uns nous aires en l'Església; confiàvem en la col·legialitat episcopal, la novetat que representava el concepte de Poble de Déu, el paper dels laics, el diàleg amb el món, l'ecumenisme, etc.

Un exemple de la pressa per posar en pràctica el Concili el tenim en l'ecumenisme. Tot just acabat aquest esdeveniment, tres o quatre joves de la Joventut Catòlica de Terrassa vam entrar en contacte amb un pastor protestant i vam començar a dialogar; ens semblava que seria fàcil, però ves per on resultava que es feia evident la nostra falta de formació teològica, tot el que ell ens deia dels protestants ho trobàvem fantàstic, fins al punt que ell ens va dir un dia: si tot ho trobeu tan bé, ¿per què no us feu protestants? Aviat es van acabar els diàlegs.

Recordo que quan es van implantar els consells pastorals parroquials els joves pro-Concili vam incorporar-nos en el primer que es va constituir a la nostra parròquia, amb ganes de canviar-ho tot i estimulats per un rector i, sobretot, un vicari que ens donaven suport. La primera topada i grossa va ser amb el centre parroquial que s'havia transformat en un club de bàsquet i, per cobrir despeses, en el seu local s'hi havia fet de tot, fins boxa. La nostra idea era separar-ho de la parròquia i aquí van començar els malentesos i el malestar; els que estaven al front de l'entitat consideraven, com a antics membres de l'Acció Catòlica clàssica, que a través del bàsquet també es feia apostolat i que no calia canviar res. El desengany més gros, però, va ser quan constatàrem que el consell pastoral tenia només caràcter consultiu; quan nous rec-

tors van aplicar estrictament la doctrina es va acabar la nostra col·laboració.

Aviat vam fer-nos càrrec de la revista parroquial i, a través d'ella, anar escampant les noves idees que el Concili ens havia inspirat. Va aguantar fins que la censura va actuar, via senyor rector, pressionat per les autoritats locals. El que dèiem no agradava tothom. No ens havíem adonat que la societat vivia encara en règim de cristiandat i que calia fer molta pedagogia i tenir molta paciència. Però els joves teníem pressa, massa pressa; ara al cap de cinquanta anys, quan veus el que costa acceptar el Concili, això si no es vol tornar enrera, ens adonem que les coses no eren tan fàcils, ni molt menys.

Els joves s'encarregaven de fer el pessebre “oficial” al bell mig de la Plaça Vella, cada vegada més compromès i mirant que expressés, estèticament, la realitat que es vivia al carrer; el franquisme encara era viu i les repressions eren a l'ordre del dia. Aviat es va acabar el pessebre. Mentrestant, algunes parròquies acollien, d'amagat, reunions de sindicalistes aprofitant que l'autoritat eclesiàstica encara era respectada. Però eren parròquies que van quedar “marcades” com a esquerranes enfront de les “tradicional”.

I després van venir tot d'esdeveniments eclesials que ens feren veure la crua realitat de l'Església en el món d'avui, no tan idíl·liques com ens havíem imaginat acabat el Concili. I així fins als nostres dies. Però la flama del Concili continua encesa.

Francesc Clua

*Coordinador del Secretariat de Formació
i Estudi de l'Arxiprestat de Terrassa*

El foc i el caliu del Concili

El Concili Vaticà II va ser com una foguera que il·luminava la nostra fe i que escalfava els nostres cors en amor a l'Església i als homes. Com es pot suposar, ni podia ni volia començar de zero, sinó submergir-se en el riu de la Tradició. A més, ja hi havia entre nosaltres llavors, ferments i pistes per a una desitjable i possible renovació de l'Església. Com a record personal, en el col·legi major de Santiago –com aleshores es deia el després conegut com El Salvador–, quan estudiava a Salamanca, ja s'hi respiraven moltes esperances que després vam veure complir-se en el Concili i en la renovació postconciliar.

Tot i això, el temps del Concili va ser una experiència extraordinària de gràcia de l'Esperit Sant, commovent i renovant la vida de l'Església en les seves estructures fonamentals i en les seves experiències pastorals, tot plegat impulsat per la consigna de l'*aggiornamento* de Joan XXIII.

Per exemple, revaloritzant el sacerdocí baptismal dels fidels, a la vegada que destacant l'aspecte servicial, *ministerial* –de l'ordenació episcopal, presbiteral i diaconal–; el retorn a la Sagrada Escripura en tots els camps de l'activitat pastoral; la creació del Sínode i les conferències episcopals com a expressió de la col·legialitat dels bisbes; els consells pastorals parroquials i diocesà, com a expressió a la vegada de la corresponsabilitat del Poble de Déu; l'ús de la llengua vernacla en la litúrgia; l'ecumenisme cristià com a camí cap a l'ideal de la unitat; el diàleg amb les diverses religions; la legítima secularitat i autonomia d'allò que és temporal, etc.

El Concili va suposar una extraordinària renovació de l'Església universal, un gir històric que va aixecar

l'entusiasme dels de dins i l'admiració dels de fora. Però a més a més, conjunturalment, va ajudar de manera especial l'Església espanyola, en la cruïlla dels canvis polítics necessaris a la societat, que havia de passar d'un règim autoritari a una democràcia, declarant sobirà el poble espanyol, dins d'una monarquia constitucional.

¿I quina podria ser en aquesta transició el paper de l'Església espanyola en general, i més concretament, de l'episcopat en particular? És ben sabut que els pares conciliaris van tenir també el seu procés i el seu progrés, diguem-ne *conversió*, fins arribar al resultat final del Concili. Més en concret, la major part dels bisbes espanyols eren partidaris d'un Concili breu, molt preparat prèviament, amb uns documents als quals es podrien fer algunes retocs, dins d'una eclesiologia i una pastoral de tendència conservadora.

Però en aquell Concili de finestres obertes, amb el qual Joan XXIII somniava i que després Pau VI va ajudar a gestar, va entrar amb força el vent de l'Esperit i va arrossegar alguns documents vells, portant-ne d'altres de nous, que feien falta.

Per aquest mateix procés, per aquest canvi i aquesta *conversió*, la major part dels bisbes espanyols tornava del Concili amb una altra mentalitat en molts aspectes, en relació amb la societat espanyola i la seva situació política.

Des d'aleshores, la majoria de la jerarquia espanyola, amb el suport de Pau VI, l'ajut del nunci Luigi Dadaglio i el lideratge indiscutible del cardenal Tarancón, va facilitar i donar suport, tant com va ser possible, a la transició política espanyola.

Probablement, si l'episcopat espanyol hagués mantingut la mentalitat d'abans del Concili, hauria oposat més resis-

tència als canvis polítics que es realitzarien a Espanya; per exemple, la separació entre l'Església i l'Estat, tot i que dins de la col·laboració pel bé comú; la substitució del vell Concordat per uns acords parcials entre el Govern espanyol i la Santa Seu, etc.

Encara que és possible que la jerarquia espanyola no hagués impedit totalment la transició, de tota manera podria haver-la dificultat notablement, tenint en compte el pes sociològic que l'Església espanyola encara conservava aleshores. Per això, de vegades dic en broma que els ateus demòcrates haurien de donar gràcies a Déu per la celebració del Concili Vaticà II, que va aconseguir un miracle, l'anomenat *miracle espanyol* de la transició pacífica d'una dictadura a una democràcia.

¿Què ens en queda, del Concili Vaticà II? Jo crec que molt, gràcies a Déu, encara que ja no es visqui aquell *borbolleig*, perquè fa temps que ens hem acostumat a totes aquestes coses noves i bones.

¿Què ens en queda, d'aquella foguera del Concili? A més de les innegables reformes postconciliars, ens queda el caliu dels documents, que sempre podem rellegir, reviure i revifar, mentre resem i esperem el proper –el següent, més o menys proper, *quan toqui*– Concili Vaticà III.

Potser en segles anteriors es podria haver dit que *cinquanta anys no són res*. Però ara s'hauria de dir que mig segle és molt, que el món i la història corren i canvien molt de pressa. I l'Església ha de córrer també, acompanyant l'home, el nostre germà, amb les seves crisis i problemes, les seves esperances i les seves penes.

Alberto Iniesta Jiménez

Bisbe auxiliar emèrit de Madrid

Des de París

Jo vaig viure la celebració del Concili Vaticà II a París, on vaig ser des del mes de setembre de 1957 fins al mes d'agost de 1968. De fet, allà ja havia tastat una prèvia del que va ser el Concili, quan aquí quasi només podíem veure l'Església reclosa en el nacionalcatolicisme. A França, una de les coses que va canviar més la meua visió de l'Església va ser la senzillesa dels bisbes. Per a mi, va ser una sorpresa que en acabar algunes reunions que fèiem a la nit, fos un bisbe qui m'acompanyés a casa amb el seu cotxe.

També recordo que més tard i ja en ple Concili, el bisbe que assistia a les reunions de l'ACO, d'un equip que en deien "el dels més pobres", en què ens reuníem els equips de minusvàlids, prostitutes i immigrants, en les reunions sempre escrivia i em va xocar la resposta que em va donar quan li vaig preguntar: "¿Per què escriu tant?". Em va dir: "¿Tu no saps que els fets dels apòstols encara no s'han acabat d'escriure, i que tot el que diem aquí és l'Església que camina?". Aquesta resposta em va fer augmentar la responsabilitat com a creient.

El fet que al començament del Concili els bisbes units per una majoria de dos terços rebutgessin l'esquema que havien preparat des dels despatxos del Vaticà, va ser molt significatiu i anunciava una altra manera de fer les coses.

Aquest inici del Vaticà II és important. Ens ajuda a tenir una actitud responsable, i a la vegada evidencia que ningú sol pot representar ni assumir tots els valors que volia Jesús. El Concili va ser fruit d'un treball col·lectiu, transversal, de veritable dinàmica conciliar. Precisament per això al final els textos aprovats van gaudir d'un gran

consens. Eren el resultat d'un treball que no pretenia crear grups guanyadors i perdedors.

Aquest és, sens dubte, un dels llegats més importants del Vaticà II. És evident que a aquesta transformació hi va contribuir el tarannà de Joan XXIII. Sense dimitir de les seves responsabilitats com a pastor de l'Església, va saber liderar-la amb aquest esperit.

No puc deixar de parlar de la reforma litúrgica: la reforma litúrgica és una mostra dels canvis profunds que es poden fer amb poc temps, sense que passi res. Canvis que només buscaven despullar la litúrgia de tot allò que era accessori i incomprensible. Avui, caldria veure perquè si fa quaranta-set anys vam ser capaços de fer aquella reforma, ara no podem tornar a ser valents i plantejar-nos altres reformes adaptades als nostres temps. Quantes vegades hem de sentir que moltes misses no diuen res, sobretot quan parlem amb els més joves. Una litúrgia que no parla, que no transmet, que no permet sentir-se membre d'una comunitat reunida al voltant de Jesús, fa molt difícil que ens convidi a sortir per les places a anunciar i a posar en pràctica el que creiem.

El Concili va deixar també molt clar que la missió específica dels laics està al món. És la seva tasca contemplar l'obra de Déu al món, i alhora proclamar-hi la bona nova.

En aquest sentit, em va agradar molt la presentació que fa de la *Gaudium et Spes* Antoni Bentué al *Foc Nou* (novembre 2005) dedicat als textos del Vaticà II. Bentué destaca que en el Concili Vaticà II s'exclou el dualisme entre "bons i dolents", "els de fora i els de dins".

I afegeix: "La *Gaudium et Spes* (36) fa una forta crida als catòlics a col·laborar en la construcció de l'autonomia

mundana, sense interferir amb falsos pretextos de la superioritat de la fe, com si la fe fos incompatible amb l'autonomia dels diversos aspectes científics, tecnològics, econòmics i polítics." I fa, fins i tot, un reny duríssim contra els cristians que no assumeixin les seves obligacions com a éssers humans. [Diu el Concili, número 43]: "El cristià que no compleix amb les seves obligacions temporals, no compleix amb el seu deure envers el proïsme i falta, sobretot, a les seves obligacions envers Déu posant en perill la seva eterna salvació."

És ben radical, doncs, aquest text del Concili: no complir amb el deure vers el proïsme posa en qüestió fins la nostra salvació.

Després del Concili molta gent va fer una aposta molt forta per donar resposta a aquesta crida. Va ser notori en el treball per la millora dels barris, en les reivindicacions laborals, en el respecte dels drets humans al nostre país. En definitiva es volia treballar colze a colze amb els qui, com nosaltres, volien transformar el món, fer-lo millor. Gent que vam trobar suport en metodologies pastorals inspirades en la JOC de Cardijn. Veure, jutjar i actuar no només com un mètode sinó com una manera de mirar el món que continua essent vàlida avui.

El Concili reconeix que encara que el món no és com hauria de ser, hi ha moltes llavors de veritat. Per tant, el que hem de fer és treballar en el mateix món per transformar-lo des de dins, perquè aquestes llavors de veritat puguin créixer i donar fruit.

I seguint el Concili cal també reflexionar sobre la relació entre el laïcat i la jerarquia. La *Gaudium et Spes* (43) diu: "Els laics esperaran dels sacerdots llum i força espiritual.

Però no han de pensar que els seus pastors són sempre tan savis que puguin tenir preparada una solució concreta a qualsevol problema [...] més aviat, els laics, han d'assumir les seves pròpies responsabilitats.”

El darrer aspecte que voldria tractar fa referència a la pobresa i l'acció social, que també tenen un lligam evident amb el que acabo de dir.

La crida a la justícia social que fa el Concili és molt forta. Déu ens ha donat la terra amb tot el que conté perquè arribi amb igualtat a totes les persones i nacions. Un treball que hem de fer conduïts per la justícia i la caritat.

L'Evangelí ja ens ho diu tot. I si el Concili també va representar un redescobriment de l'Evangelí com a font insubstituïble i principal de la nostra vida cristiana, també hauria de ser avui una crida més radical a viure aquest evangelí que fa contínuament referència als altres.

En aquest aspecte hi ha un altre punt en què ens va ajudar molt el Concili. Fins que van veure la llum els textos conciliars, l'Església oficial no reconeixia en veu alta que fora de l'Església hi hagués salvació. Sols cal recordar les pregàries del Divendres Sant.

No tenir l'exclusiva de la bondat de Déu ens ajuda a mirar d'una manera diferent els homes i les dones. El nostre entorn permet treballar al costat dels nostres germans amb una altra mirada. No mirem ningú per damunt de l'espatlla, ni els perdonem la vida quan treballem per a ells. Hem passat a treballar al seu costat, amb ells. I des del convenciment que Déu ha creat el món per ser bo, no per fustigar-lo i condemnar-lo constantment.

I per acabar voldria parlar de la llibertat religiosa. El

papa Joan XXIII havia subratllat diverses vegades que l'esdeveniment conciliar havia de significar un gir en la disponibilitat dels catòlics a implicar-se en el procés ecumènic, és a dir, en el camí cap a la unitat entre totes les esglésies cristianes.

El Concili ens va ajudar a fer-nos conscients que estem en aquest món per poder ser un veritable mirall del rostre de Jesús, d'un Déu que ens vol donar a tots "el nostre pa de cada dia". El nostre pecat és que avui encara siguin molts aquells amb qui no compartim el pa.

Pilar Malla Escofet

*Exdirectora de Càritas Diocesana de Barcelona
Exsíndica de Greuges de l'Ajuntament de Barcelona*

El meu Concili

No vaig tenir la sort de participar activament en la preparació del Concili ni en el seu desenvolupament. Però vaig seguir primer amb curiositat i després amb interès creixent les notícies sobre el seu anunci, la seva convocatòria, el seu inici i el desenvolupament de les seves sessions.

Vaig ser testimoni de les reaccions oposades que tots aquests fets provocaven en els primers moments. Em va alegrar molt percebre com l'opinió en l'Església anava evolucionant a mesura que es coneixien les primeres passes de Joan XXIII envers la seva celebració, i vaig participar del "goig de la Mare Església" del qual es feia ressò el discurs del papa en la seva obertura. Ben aviat em vaig

adherir als qui, des del gir que es va produir a l'inici de la primera sessió, van començar a considerar-lo com un esdeveniment històric d'extraordinària importància, capaç de generar un clima, insospitat fins aleshores, d'esperança. Vaig plorar com tantíssimes persones l'agonia i la mort de Joan XXIII, per la desaparició del papa bo que en uns mesos s'havia guanyat la simpatia i l'afecte de tothom, i pel temor, ben aviat dissipat, que amb la seva mort perillés l'obra que tan tossudament ell havia posat en marxa. Vaig seguir apassionadament les discussions de l'aula conciliar i l'aprovació dels documents. "Ara comença alguna cosa nova", em vaig dir amb d'altres molt més autoritzats que jo per saber-ho.

Però per fer-vos cinc cèntims del "meu Concili" no tinc més remei que referir-me a la meva situació personal d'aquells anys. El 1956 havia acabat els meus estudis eclesiàstics de filosofia i teologia en un seminari conciliar en el qual s'impartia la filosofia i la teologia neoescolàstica vigent en tots els seminaris de l'època. Alguns cursos d'història de la filosofia –per part d'un professor que la coneixia de primera mà i l'ensenyava tot filosofant ell mateix–, de sagrada Escriptura, en els quals se'm van començar a oferir els elements per a una lectura històrico-crítica dels textos, i algun treball personal d'estudiant havien suscitat ja en mi sospites sobre la síntesi de la doctrina cristiana que se'ns havia ofert com a contingut acabat de la fe de l'Església. Enviat a ampliar estudis de filosofia en una institució catòlica que des de principis del segle XX venia intentant confrontar el pensament cristià amb el pensament europeu del moment, i confrontat personalment en l'elaboració de la meva tesi amb el pensament d'un filòsof de la religió renovador dels seus mètodes i dels seus continguts, vaig veure esquarterar-se primer i ensorrar-se

després la síntesi de la doctrina cristiana alegrement i inconscientment aixecada pocs anys abans, i vaig sentir la necessitat de refer-la pel meu compte. Ho vaig intentar junt amb B. Welte, un excel·lent professor alemany de filosofia de la religió, començant per la pacient lectura dels grans teòlegs catòlics i protestants de la primera meitat del segle XX. En aquesta tasca, ja força avançada, em va sorprendre la celebració del Concili. En els seus documents vaig descobrir la possibilitat d'una nova forma de pensar el cristianisme, perfectament compatible amb la visió de la realitat que m'havia procurat la formació filosòfica, capaç d'il·luminar-la i de deixar-se il·luminar per ella. No crec exagerar si dic que, gràcies als textos conciliars, vaig poder continuar pensant, i potser també vivint, cristianament, sense perill d'una esquizofrènia interior que hauria resultat insuportable.

No és possible en una breu nota entrar en els detalls de les moltes “troballes” que els textos conciliars em van procurar. Em centraré exclusivament en els que em va procurar la Constitució *Dei Verbum* i la renovada forma d'exercici de la teologia que fa possible.

El paradigma teològic vigent en el conjunt de l'Església catòlica al llarg de l'època moderna, que havia cristal·litzat en els manuals de filosofia i teologia neoescolàstica, presentava la revelació com la comunicació per Déu als humans d'una colla de veritats perfectament formulades que expressarien la seva pròpia naturalesa, la naturalesa humana i el seu destí, el pla salvífic de Déu i les realitats establertes per a la seva realització: Església, sagraments, manaments, etc. A la revelació entesa d'aquesta manera l'home responia amb la fe com a acceptació d'aquestes veritats, que superen la capacitat de la raó humana, per

l'autoritat del Déu que les revela i de l'Església que les ensenya. Aquestes veritats revelades estaven formulades en un sistema de proposicions abstractes, atemporals, absolutes, formulades de la manera més precisa i que reflectirien especularment l'ordre d'allò que és sobrenatural, com les veritats contingudes en la filosofia escolàstica contenien la representació de la veritable natura de la realitat creada.

Aquesta comprensió del cristianisme convertia la doctrina en contingut de la revelació i reduïa la seva acceptació per la fe a “creure allò que no vam veure”. L'Església, encarregada d'ensenyar autoritzadament aquestes veritats, ocupava el primer pla del sistema cristià, i l'ortodòxia, la recta doctrina, passava a ser el tret distintiu de la identitat cristiana. La doctrina cristiana i les seves formulacions, enteses com a expressió abstracta i especular de la realitat, se sostreien a qualsevol influència del desenvolupament històric, i la seva transmissió es reduïa a la seva pura repetició al llarg de la història, aliena al menor canvi. El resultat d'aquesta comprensió de les coses era una “visió anquilosada del cristianisme i de l'Església que accentuava els factors doctrinals i l'ordenament jurídic de la institució, fins el punt de considerar-los coextensius amb la fe i l'Església” (G. Alberigo).

No costa gaire endevinar les conseqüències d'una consideració de la revelació i la fe com aquesta sobre el conjunt del sistema cristià. Imbuïts d'aquests principis, no és estrany que els teòlegs catòlics i el conjunt dels fidels es veiessin gairebé condemnats a l'absolutització de les fórmules tingudes per revelades, es consideressin immunitzats contra tota crítica, i patissin una tendència gairebé inevitable al “dogmatisme” que els incapacitava

per a qualsevol diàleg amb els qui eren fora d'aquest sistema.

Davant d'aquesta presentació global del cristianisme, la constitució *Dei Verbum* presenta la revelació divina com l'automanifestació i l'autodonació del Misteri de Déu revelat en Jesucrist, misteri inabastable i inescotable per a l'home, que les "veritats revelades", és a dir, les formulacions doctrinals d'aquest Misteri proposades per l'Església, no expliquen ni expressen de forma adequada. Aquestes "veritats" en la nova comprensió es poden interpretar com el resultat de l'esforç dels creients d'una època determinada per formular i fer pensable, amb els recursos propis del seu temps, el misteri de Déu, sense desvetllar-lo ni exposar-lo a la vista i a la raó de qui se'n serveix. La transformació de l'epistemologia en creure que se segueix de la nova visió de la revelació, es mostra amb tota claredat en textos conciliars com el Decret sobre Ecumenisme: "El sistema d'exposició de la fe catòlica no ha de ser de cap manera un obstacle per al diàleg amb els germans". "Al mateix temps, la fe catòlica ha de ser exposada amb més profunditat i exactitud, a fi que tant per la forma com pel llenguatge pugui ser ben entesa també pels germans separats" (UR 11). Per això es pot parlar en el mateix document d'una "jerarquia de veritats" (Id), inadmissible en la forma essencialista i intel·lectualista de la comprensió de la veritat aplicada al misteri cristià.

El contingut de la revelació fa possible una forma igualment renovada de comprendre el mètode i la tasca pròpia de la teologia. Em fixaré solament en dos trets fonamentals. En l'anterior comprensió "proposicional" de la revelació, la teologia procedia amb un mètode deduc-

tiu –partint de les “veritats” proposades a l’Escriptura o que se’n dedueixen, abstractament formulades i pretesament alienes a la història i als seus condicionaments– i deduint-ne un sistema doctrinal format per les veritats proposades com a revelades per a la seva acceptació incondicional pel creient.

Entesa la revelació com l’autorevelació del Misteri de Déu al llarg de la història, els seus esdeveniments poden ser compresos com a “lloc teològic” en el qual Déu es revela a les successives generacions de creients. A partir d’aquests esdeveniments els creients van descobrir la presència i l’autocomunicació de Déu que, com la seva continuada presència creadora, és contemporània de tots els temps. L’atenció a la situació com a “lloc teofànic, teològic i teopàtic”, com jo escrivia pocs anys després, connectada amb la necessitat de fer atenció als signes dels temps, es fa present amb freqüència en els documents conciliars, mostrant el camí per a una tasca teològica acord amb la renovada comprensió de la revelació. Només cal assenyalar-ne algun exemple: “A la nostra època els homes són cada vegada més conscients de la dignitat de la persona humana; creix el nombre dels qui exigeixen poder actuar segons les pròpies iniciatives i fruit d’una llibertat responsable, sense coaccions i guiats per la consciència del deure. [...] Aquesta exigència de llibertat en la societat humana afecta sobretot els béns de l’esperit humà... [...] Considerant diligentment aquestes aspiracions i proposant-se declarar com són conformes a la veritat i a la justícia, aquest Concili Vaticà examina la sagrada tradició i la doctrina de l’Església, de les quals treu nous elements sempre en continuïtat amb els antics” (*DH* 1; també *NA*, 1, etc.).

És evident que la renovada comprensió de la revelació comporta una renovació paral·lela de la comprensió de la fe. L'única forma humana de respondre a l'autocomunicació de Déu és aquesta actitud enterament original que resumeix l'expressió "actitud teològica". Aquesta ja no es redueix a l'afirmació d'unes veritats que excedeixen la capacitat de la raó humana, sinó que constitueix una nova forma d'exercici de l'existència en la qual el subjecte es descentra de si mateix, posa el centre del seu ésser i de la seva vida en Déu i es lliura a ell en un acte de confiança incondicional. Aquesta actitud comporta un seguit d'experiències que formen part de la resposta a la revelació de Déu i constitueixen el nucli de l'espiritualitat i l'experiència cristiana.

D'aquí que la renovació conciliar de la comprensió de la revelació posés en el centre de la teologia el tema de l'experiència –de Déu, de l'Esperit, de la gràcia, de la fe– que en la concepció proposicional de la revelació i la manera d'entendre la fe i la teologia que se'n seguien brillava per la seva absència.

Puc afegir que la meua posterior dedicació a la fenomenologia de la religió i a l'estudi comparat de les religions m'ha permès comprovar la congruència de la nova visió del fenomen religiós, sense que per això perdi res de la seva originalitat. D'altra banda, l'estudi de l'experiència religiosa i cristiana en els místics, els seus més eminents representants, m'ha permès "verificar" la veritat del marc teòric que els textos conciliaris ofereixen per a la comprensió del cristianisme. Finalment, l'atenció a l'actual situació de crisi que pateix el cristianisme a Europa m'ha mostrat que aquesta té una de les seves raons més importants en la permanència –en grups importants dels

crisians que la pateixen, i sovint en les orientacions que la jerarquia proposa per sortir-ne— de formes de pensar i viure el cristianisme influïdes per la comprensió preconiliar d'aquest, i incapaces de fer efectives les reformes proposades pel Vaticà II.

¿Què dir, tornant al “meu” Concili, de l'experiència de llibertat i del clima d'esperança que va provocar en mi l'esdeveniment conciliar, als cinquanta anys del seu inici? Els seus ressons romanen, inesborrables, en la meva memòria. Però no puc amagar la decepció que em produeix la forma reticent d'interpretar-lo i aplicar-lo per part d'una jerarquia que sembla haver-li girat l'esquena.

Juan Martín Velasco

*Professor emèrit de la Pontifícia Universitat
de Salamanca a Madrid*